

Nový příspěvek ke studiu nacionalismu

Steve Reicher – Nick Hopkins: Self and Nation. Categorization, Constestation and Mobilization. 1st ed. London: SAGE Publications, Thousand Oaks, New Delhi, 2001, XIII/242 stran, ISBN 0-7619-6919-5.

Nacionalismus se v posledních dvou desetiletích stal jedním z nejdiskutovanějších problémů ve společenských vědách. Podepsal se na tom jistě i prudký rozvoj, který prodělala anglosaská kulturní a sociální antropologie v 80. a 90. letech 20. století. Obor, který již po dlouhou dobu žil v mnohém setrvačnosti, prošel v této době obrožením, jež přineslo nové metody i objekty výzkumu. Míra rozvoje oboru byla v mnohém srovnatelná např. s impulzy, které mu udělal systematický terénní výzkum v USA a ve Velké Británii, spojený se jmény jako A. L. Kroeber a B. Malinowski. Bouřlivý rozvoj je spojen nejen s novými metodami a s novými tématy, ale rovněž se zvýšeným důrazem na mezioborovou komparaci i na aplikovatelnost výzkumu.

Nový zájem o skupinovou identitu, etnicitu a nacionalismus souběžně se stále se zvyšujícím důrazem na kvalitativní výzkum začal dávat pozoruhodné výsledky. Tento rozvoj šel víceméně ruku v ruce s vývojem v příbuzných disciplínách, především v historii a v sociální psychologii. V historii šlo v mnohém o něco podobného jako v antropologii – o nový přístup, o nové metody, o nový pohled na prameny. Pozornost se s mnohem větší vahou přenesla na subdisciplíny, na studia hospodářských a především společenských dějin. Sociální psychologie, která se tradičně zabývala psychologií menšin a vztahy mezi majoritou a menšinami a v souvislosti s tím i jazykovou otázkou, po druhé světové válce postupně zapadala do hluboké krize. Na přelomu 80. a 90. let zvítězil tlak na to, aby se obor od „laboratorních“ výzkumů, mnohdy odtržených od aktuálního dění, vrátil k řešení praktických otázek současnosti. Zároveň pokračoval tlak na vyrovnání jednoznačné převahy amerických vědců. Zvláště pro evropskou sociální psychologii znamenal proto velké rozšíření záběru obrát k domácí národnostní problematice, jež se stala nově aktuální nejen ve východní, ale i v západní Evropě. Od menšin obrátila svou pozornost k řádově větším skupinám lidí, jimiž jsou národy.

Antropologie, historie i sociální psychologie se tak dnes navzájem široce ovlivňují tím spíše, že sdílejí řadu témat, jako je např. již zmiňovaný nacionalismus. Při rozvoji v posledních letech tyto obory těžily z materiálu a z metodologie, které již dříve (od konce 60. let) nashromáždily jiné obory, především sémiotika, která zkoumala způsoby komunikace a porozumění mezi jednotlivcem a společenstvím, a sociologie, která v praxi vyzkoušela kvalitativní výzkum a spolu s tím i nové postupy, spojené např. se zkoumáním „oral history“.

Studium jevu nazývaného nacionalismus, úsilí o vystižení jeho podstaty a snaha definovat ho byly nejnověji podpořeny i konflikty 90. let, vypuknuvšími při rozkladu tzv. východního bloku. V první řadě šlo o války na území bývalé Jugoslávie, jejichž řetězec stále ještě neskončil, ale i o konflikty v bývalém Sovětském svazu, stejně jako o neozbrojené konflikty, jichž jsme svědky ve velké části bývalé východní Evropy. Hlavně to však byly války v Chorvatsku, v Bosně a Hercegovině a posléze v Kosovu, které pro západní politiku i společnost znamenaly po čtyřicetiletí stability vnitroeurospkých vztahů kvalitativně novou zkušenost. Bloudění západoevropské a americké politiky tváří v tvář krvavým konfliktům na Balkáně a hledání způsobu, jakým nést odpovědnost za většinu Evropy, otevřelo široký prostor pro diskuzi a argumentaci historiků, etnologů i sociálních psychologů. Byly vytyčeny i některé nové směry, např. „war ethnography“, jejímž průkopníkem je u nás Radan Haluzík.

V českém prostředí se na atraktivitě studia nacionalismu podílela i neotřelost, s níž se toto téma u nás po roce 1990 vynořilo. Navíc vzhledem k často převratnému dění ve východní, ale i v západní Evropě bylo a je stále živé a diskuze a přísun materiálu neustává. Zprostředkovaně se na podnětnosti tohoto tématu podílí i vlastní česká zkušenost s transformací společnosti, která je stálým předmětem zájmu domácí sociologie a etnologie. Kromě toho studium nacionalismu a dalších příbuzných jevů znamenalo pro mladší generaci českých humanitních vědců i profesní příležitost a možnost vymanit se z často zkostnatělého tradičního akademického rámce, který se v první polovině 90. let mnohdy jen s obtížemi vyrovnával s nově kladenými nároky.

Jako největší problém české odborné scény přetrvává nedostatečná komunikace se zahraničím. Teoretická základna u nás zůstává proto stále poměrně slabá a možnost sledovat aktuální trendy omezená. Je zde proto namístě učinit krátkou rekapitulaci. Český čtenář měl zatím možnost seznámit se se základními pracemi dvou čelných teoretiků nacionalismu – Ernesta Gellnera¹ na evropské a Erika Hobsbawma² na americké půdě. Třetí z nejvýznamnějších moderních teoretiků nacionalismu – Benedict Anderson, respektive jeho dílo *Imagined communities: reflection on the origin and spread of nationalism* z roku 1983 na český překlad ještě čeká. To, že všichni těží z anglosaské tradice, není náhodou. K těmto pracím musíme však jako významný příspěvek do diskuze připočíst i studii, jejímž autorem je v zahraničí asi nejcitovanější z českých teoretiků nacionalismu – Miroslav Hroch.³

Česká knihovní síť byla v posledních letech obohacena o řadu nejrůznějších zahraničních antropologických prací zkoumajících nacionalismus, zpracovávaných z různých pohledů a v různé kvalitě. Jde o případové studie. Namátkou lze zájemcům o aktuální dění doporučit jako kvalitní práci Julie Mertus o Kosovu,⁴ stejně jako starší, avšak stále aktuální dílo Thomase A. Emmerta.⁵

Zatímco se však balkánské, kavkazské a středoasijské konflikty staly v české akademické obci poměrně široce diskutovanými tématy, impulzy, přicházející ze západoevropského prostředí (Španělsko, Velká Británie, Francie, Itálie – státopravní procesy spojené s regionálním a národním citěním a s nacionalismem), byly dlouho opomíjeny; v posledních letech se do průkopnické práce pustili politologové působící na Masarykově univerzitě v Brně. Z produkce Centra pro studium demokracie a kultury uvedme přinejmenším publikaci *Národní stát a etnický konflikt*,⁶ jejíž těžiště spočívá právě v západní Evropě. Z produkce Mezinárodního politologického ústavu MU pak jmenujme alespoň sborník *Nacionalistické politické strany v Evropě*,⁷ který se zabývá jak východní, tak i západní Evropou.

Nelze samozřejmě pominout ojedinelé dílko věnované českému nacionalismu, jehož autorem je českoamerický antropolog Ladislav Holý.⁸ Třebaže jde spíše o soubor esejů než o odbornou studii, přináší neobyčejné množství podnětů k uvažování. S názvem Holého práce shodou okolností, ale asi nikoli náhodně souzní titul zajímavé studie absolventa Institutu mezinárodních studií FSV UK a dlouholetého novináře Svobodné Evropy Milana Niče – *Malý slovenský člověk a jeho politická vodcovia* –, obhájené v roce 2001 jako diplomová práce. Ta i svým rozsahem (240 strojopisných stran) značně překračuje běžné školní nároky a po kritické redakci by si jistě zasloužila vydání. A aby byl tento výčet úplný, je třeba se zmínit i o dílku Petra Rákose.⁹ Ačkoli tento autor v předmluvě zdůrazňuje, že předmětem jeho zkoumání není podle jeho vlastních slov nacionalismus ani „vědomí identity“, nýbrž „image“, obraz národů, který si tyto utvořily o sobě i o druhých, věnuje se hlavně národní autostereotypii. Přitom křísí i položasutý termín charakterologie. Soustřeďuje se zejména na středoevropské souvislosti, součástí obsahu jsou stati k sebeobrazu (k „národní povaze“) maďarskému, českému, slovenskému a německému. Svižný styl, prozrazující praxi ve volitelných (a tedy na zájmu studentů závislých) přednáškových kurzech, není jediným kladem rozsahem nevelké publikace. Čtenář zde nalezne i krátké vysvětlení pojmů stereotyp a etnicita, bez nichž se moderní výzkum nacionalismu neobejde.

S Rákosovým pojetím lze polemizovat, avšak tyto kapitoly zůstávají jediným knižně publikovaným příspěvkem k diskurzu etnicity z pera českého autora. Etnicitou se u nás zabývali ještě Ivan Dubovický a Leoš Šatava z Ústavu etnologie FF UK. Dubovický, vybavený odborně z USA, ovšem odešel do diplomatických služeb a Šatava k tomuto tématu publikoval dosud jen časopisecky.

V češtině je k dispozici též několik publikací z oboru sociální psychologie, věnovaných vysokoškolským studentům. Záslužnou práci v této oblasti vykonává zvláště nakladatelství Portál. Za připomenutí stojí základní učebnice sociální psychologie britské autorky Nicky Hayesové,¹⁰ která mimochodem může českým autorům sloužit jako vzorová vysokoškolská učebnice. Hodnotná je i *Aplikovaná sociální psychologie*,¹¹ která shrnuje výsledky česko-slovenského autorského týmu a která poměrně dobře přibližuje vření, jež v tomto vědním oboru nastalo zhruba v posledních patnácti letech. Slaměník s Výrostem jsou autory i další učebnice sociální psychologie.¹² K tomu je však nutné dodat, že by oběma výrazně prospěl kurz tvůrčího psaní. Nízká úroveň autorského textu v porovnání se západními vědci je ostatně chronickým nedostatkem valné části české akademické obce. Jiná česká učebnice sociální psychologie, jejímž autorem je Jaroslav Řezáč,¹³ má solidní kvalitu, soustřeďuje se ovšem více na určitá vybraná témata, především pedagogická. Ze všech uvedených publikací je na ní nejvíce vidět, že vyrůstá na základech autorových vlastních výzkumů. Slabinou je ovšem (soudě podle uváděné bibliografie), že autor velmi málo čerpá z angloamerických pramenů, a tak zůstává mimo hlavní proud oboru.

Pokud vše shrneme, jsou v České republice k dispozici základní práce historického modulu o nacionalismu, vykládající různými způsoby vznik a vývoj tohoto jevu, dále řada případových studií i základní teoretická výbava z oblasti sociální psychologie. Proto všem zájemcům o studium nacionalismu nelze než doporučit k prostudování výtečnou publikaci *Self and Nation: Categorization, Contestation and Mobilization* S. Reichera a jeho dlouholetého blízkého spolupracovníka N. Hopkinse. Oba autoři působí ve Skotsku, které pro řadového člena české akademické obce nejspíš představuje neznámou oblast (v opačném směru to díky výše zmíněným veličinám Ernestu Gellnerovi, Ladislavu Holému a Miroslavu Hrochovi neplatí). Kromě jiného tak českému publiku zprostředkovávají svědectví o vysoké úrovni svého domácího výzkumu. Jejich společné dílo je výsledkem dlouholetých vlastních výzkumů i účasti na široké teoretické diskuzi. Nepochybně patří ke špičce toho, co lze v současné době k problematice nacionalismu nalézt. Jde však spíše o stručnější práci (jejím posláním je být učebnicí), navíc určenou v první řadě britským studentům.

Hlavní autor S. Reicher patří k vlně mladších odborníků 80. a 90. let uplynulého století, zmíněné v úvodu. Je profesorem na University of St. Andrews a šéfredaktorem *British Journal of Social Psychology*. Jeho odborná činnost je průnikem sociální psychologie a antropologie. Náměty čerpá převážně z britského (skotského) prostředí a ze španělské Jižní Ameriky. Tematicky se zabývá sociální identitou a kolektivním cítěním, chováním davu, konstruováním sociálních kategorií, zvláště prostřednictvím jazyka, a politickou rétorikou a mobilizací mas, a to především v souvislosti s národnostní identitou. Spoluautor N. Hopkins působí jako docent na Dundee University. S Reicherem momentálně spolupracuje na projektech zabývajících se přijímáním versus vylučováním jednotlivců do skupin (migranti a starousedlíci, mladí lidé a pracovní mobilita) a rolí sdělovacích prostředků ve skupinové psychologii.

Bezprostředním podnětem, který vedl k napsání této knihy, byla snaha obou autorů reagovat na politický vývoj ve Skotsku posledních let (ale také – jak vysvítá ze zmínek na jiných místech knihy – na události v bývalé Jugoslávii). Zhruba polovina dokladového materiálu se proto vztahuje ke skotské problematice, zbytek je brán v širokém rozpětí od jiných oblastí Velké Británie, západní i východní Evropy přes USA až k Indii a k Jižní Africe. Ilustrační citace jsou vázány výhradně k problému skotského nacionalismu. Svým způsobem je proto publikaci možné využít i jako případové studie. Zaměření knihy je však

obecné. Je přesnější na skotskou tematiku hledět prostě jako na nejčastěji uváděný příklad, což je dáno určením knihy převážně západoevropskému publiku. Autoři ostatně v předmluvě zdůrazňují, že nejde o knihu „only about Scotland“ – Skotsko je pro ně koneckonců pouhou součástí ostrova na severozápadním okraji západní Evropy –, avšak své výzkumy oba prováděli především zde, a proto se opírají o dané výsledky.

Ačkoli má kniha sloužit jako vysokoškolská učebnice (čemuž odpovídá i členění do přehledných tematických oddílů a krátkých kapitol se shrnutím na konci každé kapitoly), nejde o žádnou kompilaci. Naopak pro značný podíl autorského výzkumu může být i přes omezený rozsah chápána i jako odborná teoretická syntéza na vysoké úrovni.

Co tato kniha přináší? Především odlišný náhled na nacionalismus, než jakým disponuje historický modul. Autoři se neptají, čím se vyznačuje nacionalismus a jak se objevil na dějinné scéně, nýbrž jak funguje. Nabízejí čtenáři více rovin, do nichž se nacionalismus promítá, aby předvedli komplexnost celého jevu. Úhelným kamenem je vztah jednotlivce a národa, což práci zcela jasně zařazuje mezi sociálněpsychologická pojednání. Nacházíme v ní však množství odkazů i na sociální antropologii (je to např. problematika „národního“ hrdiny a hledání smyslu vlastních dějin, zde autoři jako příklad zmiňují Jana Palacha, Jana Husa a novodobé české pojetí husitství, Rukopisy). Sem spadají i podkapitoly *Rýsování hranic a Národy a jiní: identifikace jiných*. Patrný je myšlenkový vliv Clifforde Geertze, k němuž se oba autoři v předmluvě hlásí vytyčením osobního cíle – zkoumat způsoby konstruování lidské identity.

V České republice, kde k diskuzi o Geertzovi dochází teprve nyní, asi dvacet let po vydání jeho hlavních prací, a kde je tato diskuze uzavřena hranicemi našeho malého státu, respektive omezené akademické obce, to může snad ovlivnit přístup potenciálních čtenářů, ať už Geertzových zarytých odpůrců, nebo nadšených stoupenců, ke knize. Je tedy namístě uvést, že Geertzovy myšlenky – pokud je možné soudit – ovlivnily autory asi hlavně při uvažování spojeném se sociální změnou. Těžiště Geertzova díla (a zároveň těžiště polemiky s ním a o něm), tedy interpretativní diskurz, se do zmíněné knihy promítá jen omezeně, jeho úvahy o nacionalismu snad vůbec.

Rozvržení recenzované knihy prozrazuje, že oba autoři mají velké zkušenosti s přednáškovou činností, či spíše – chtělo by se říci – s prací se studenty. V českém prostředí se interaktivní styl komunikace se studenty, tj. se začínajícími vědci, prosazuje mnohde jen klopotně, zdaleka nikoli všichni přednášející umějí přednášet živě a dostatečně názorně. Chybějí potřebné zkušenosti, politická kontrola akademického života během komunistického období zde zanechala neblahé stopy, zřetelné i dnes. Budiž tedy Reicherova a Hopkinsova kniha rovněž ukázkou toho, jak by mělo vypadat sepětí výzkumu a výuky, nebo jinak: celek shromažďování, analýzy a předávání odborných informací.

Prvá kapitola úvodního oddílu, nazvaného příznačně *National Question*, shrnuje dosavadní pokusy definovat nacionalismus a současně možné pohledy na tento jev v rámci jednotlivých disciplín (historie, filozofie a politické vědy, antropologie a sociologie). Odtud autoři přecházejí k pohledu z pozice psychologie a sociální psychologie. V dalších kapitolách navazují přehledem otázek, které studium nacionalismu přináší, a vymezením předmětu. Tento první oddíl je zaměřen obecně, bez zvláštního zřetele na skotský nacionalismus. O něm se autoři zmiňují pouze namátkově jako o jednom z příkladů evropských národních hnutí 19. století. Stojí za zmínku, že pozornost naopak věnují tématům blízkým mnoha potenciálním českým čtenářům – Sovětskému svazu a střední/východní Evropě (Maďarsku, Srbsku, Kosovu atd.).

Obecně je zaměřen i druhý oddíl s titulem *Psychology and Nationhood*. V něm autoři přecházejí k nejvlastnějšímu předmětu svého studia i výkladu, k sociální identitě. Vysvětlují její pojetí v rámci disciplíny (sociální psychologie). Znovu je potřeba pochválit jejich snahu o maximální srozumitelnost. Oddíl je uzavřen kapitolou, ukazující, jak se v praxi sociální identita manifestuje a jak je možné ji zjišťovat, přičemž autoři zběžně přibližují vlastní metody terénní práce.

Třetí oddíl, nazvaný *Nation and Mobilization*, již operuje se skotským nacionalismem jako s hlavním příkladem. První kapitola je pokusem ve zkratce uvést čtenáře do obrazu skotského nacionalismu posledních let, respektive do souvislostí politické konstelace ve Velké Británii a ve Skotsku, s odkazy na předchozí dva oddíly. Do textu jsou vřazeny ukázkové citáty, jež mají ilustrovat skupinovou socializaci v národním rámci, popřípadě reakci na ni. Tyto citáty doprovázejí čtenáře až do konce knihy.

Smyslem kapitoly je ozřejmit skupinové (národní) uvědomování si sama sebe a „druhých“. Autoři však v tomto kontextu současně nacionalismus zařazují na příslušnou úroveň mezi subnacionální a supranacionální kategorie, čímž poukazují na to, že nikoli každá skupinová identifikace (sebeidentifikace) musí být nacionální. Jako o ukázkovém příkladu manifestace supranacionální kategorie se hned na úvod vcelku trefně zmiňují o Komunistickém manifestu. Dalo by se jim však vytknout, že toto téma příliš zestručňují a zjednodušují; z možných kategorií uvádějí prakticky jen příklady třídní a regionální sounáležitosti.

Pro všechny, kdo se zabývají studiem mezinárodních vztahů, bude jistě zajímavý následující oddíl, psaný více v rovině mezinárodních vztahů (ústřední kapitola nese přímo název *National Values and International Relations*, ovšem musíme konstatovat, že hlavním, ne-li výhradním příkladem je zde opět Skotsko). Je bohužel citelně znát, že pro oba autory je to asi nejméně vlastní rovina. Zařazují ji tedy spíše z pocitu, že ji nelze obejít. Pátý a šestý oddíl asi zaujme spíše antropology/etnology. V pátém oddíle s názvem *In Quest of National Character* se autoři vracejí k „charakterologii“, konstruování sebeobrazu („britství“ apod.), kde již názvy podkapitol hovoří výmluvně samy za sebe (*Identity and Environment, Identity and Culture, Identity and Institutions*). Výklad je podstatně poutavější a ucelenější než v předchozím oddíle. Je znát, že se autoři vracejí na důvěrně známou půdu, již je pro oba oblast stereotypů. V šestém oddíle s názvem *Lessons in National History* tuto látku dále rozpracovávají. Právě zde je v kapitole o národních hrdinech uvedena zmínka o Husovi a v kapitole o identitě versus historie se hovoří o novodobém českém pojetí husitství, včetně účelového užití tohoto symbolu komunistickou mocí (autoři bohužel citují z jediného zdroje, jímž je výše zmíněná Holého kniha).

Většina dosud přiblížených oddílů obsahuje neotřelý pohled, místy je patrná výrazná autorská pečť. Přesto je možné za hlavní klad označit především přehlednost a čtivost, s jakou autoři sumarizují dosavadní poznatky o nacionalismu z více možných úhlů, včetně srozumitelných shrnutí jednotlivých oddílů.

Novum v porovnání s jinými autory přinášejí až následující dva oddíly – *Representing the National Community* a *Changing Categories and Changing Contexts*. Jsou nesporným sociálněpsychologickým přínosem k vysvětlení nacionalismu, který historický přístup nutně postrádá. Zde se autoři skutečně dostávají k tématu, uvedenému v podtitulu publikace. Hovoří o vymezování národních kategorií, obšírně v souvislosti s fenoménem vůdcovství – nejen o tom, kdo se staví do čela, ale také koho si národní společenství do čela staví –, jakož i o tom, kdo je do společenství započítán a kdo je vylučován. Na tomto místě se dotýkají i souvislosti nacionalismu s rasismem. Vytýčování národních hranic se podle jejich názoru zdaleka netýká pouze geografického vymezování „národního prostoru“, v prvé řadě totiž probíhá uvnitř sociálních kategorií. Autoři dále ilustrují proměnlivost určitých sociálních kategorií, tedy i těch, týkajících se nacionalismu, a to hlavně na příkladu volebních preferencí, a upozorňují na nutnost pohlížet na projevy nacionalismu v konkrétním kontextu, který vede k mobilizaci nebo k omezení těchto projevů. Ukazují tak, že konstruování národních kategorií je neustálým procesem jejich vymezování.

Závěrečný, esejisticky pojatý oddíl *Nationalist Psychology and the Psychology of Nationhood*, jenž má rekapitulovat funkce nacionalismu (v antropologickém smyslu tohoto výrazu), je bohužel zaměřen zcela na Velkou Británii, aby byl co nejpřístupnější britskému čtenáři, potenciálnímu českému čtenáři bude ovšem poněkud vzdálen. Ten bude zato potěšen obsáhlou bibliografií, která bude určitě užitečnou pomůckou pro orientaci české

akademické scény. Netýká se totiž primárně historických a regionalistických pramenů, Najdeme zde naopak řadu prací např. o identitě a o jejích proměnách, o rasismu, o politické mytologii či o národní symbolice. Seznam obsahuje množství odborných článků, tedy většinou asi na české scéně málo známých pramenů. Uváděné prameny jsou až na zanedbatelné výjimky psány v angličtině. Nabízí se otázka, zda je tomu tak proto, že je kniha určena britským studentům, či proto, že autoři jsou zvyklí pracovat s anglickými prameny nebo překlady, anebo proto, že angličtina (respektive britskoamerická obec) skutečně oboru vévodí. Všechny tři možnosti asi navzájem souvisejí, avšak pravděpodobným hlavním důvodem je trvajících převaha amerických a britských sociálních psychologů.

Na závěr je vhodné podotknout, že Reicher a Hopkins dokončují novou knihu pod názvem *The Social Psychology of Nations and Identity*, která by měla být shrnutím jejich teoretického úsilí. Kniha *Self and Nation* je velkým příslibem. Pokud budoucí syntetická práce udrží její kvalitu, má velkou naději stát se součástí doporučené četby na řadě českých univerzitních oborů.

Filip Tesař

¹ Viz Gellner, Ernest: *Národy a nacionalismus*. Praha: J. Hříbal, 1993 (původně 1983).

² Viz Hobsbawm, Eric: *Národy a nacionalismus od roku 1780*. Program, mýtus, realita. Brno: CDK, 2000 (původně 1990).

³ Viz Hroch, Miroslav: *V národním zájmu: Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Nakladatelství Lidových novin, 1999 (původně DeskTop Publishing FF UK, 1996).

⁴ Viz Mertus, Julie: *How Myths and Truths Started a War*. University of California Press, 1999.

⁵ Viz Emmert, Thomas A.: *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*. Columbia University Press, 1990.

⁶ Viz Barša, Pavel – Strmiska, Maximilián: *Národní stát a etnický konflikt*. Politologická perspektiva. CDK, 1999.

⁷ Viz Fiala, Petr – Dančák, Břetislav (eds.): *Nacionalistické politické strany v Evropě*. MU, 1999.

⁸ Viz Holý, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ*. Sociologické nakladatelství, 2001 (původně Cambridge University Press, 1996).

⁹ Viz Rákos, Petr: *Národní povaha naše a těch druhých. Sebeklamy a předsudky jako dějnotvorná síla*. Bratislava: Kalligram, 2001.

¹⁰ Viz Hayesová, N.: *Základy sociální psychologie*. Portál, 1998 (původně Taylor & Francis, 1993).

¹¹ Viz Slaměník, Ivan – Výrost, Jozef a kol.: *Aplikovaná sociální psychologie*. Portál, 1998.

¹² Viz Slaměník, Ivan – Výrost, Jozef: *Sociální psychologie/Sociálna psychológia*. ISV, 1997.

¹³ Viz Rezáč, Jaroslav: *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998.